

Godsdienstkritiek, respect en actieve tolerantie

Feuerbach herlezen

JASPER SCHAAF

DAMON

Inhoudsopgave

Voorwoord door Ronald van Raak	7
1 Inleiding	9
1. Een politiek van tolerantie en respect	9
2. Tolerantie en politieke correctheid – Probleem- en vraagstellingen	10
3. Reële problemen	13
4. Wat kan de lezer verwachten?	15
2 Religie als projectie van het menselijk bestaan	19
1. Feuerbachs en Marx' religiekritiek	19
1. Feuerbach	19
2. Marx en Feuerbach	25
2. Religie als beeld van het menselijk bestaan	32
3. Kerk, kapitaal, vroegere socialisten, Domela en Dietzgen	38
3 Tolerantie en godsdienstkritiek	47
1. De kritiek ondermijnd. John Locke over tolerantie	47
2. De actualiteit van Feuerbachs analyse en de eenheid tussen ik en jij	51
3. Actieve tolerantie	59
4 Hedendaagse religiekritiek	71
1. Natuurwetenschappelijk materialisme als halve oplossing	71
2. Verschillende benaderingen van mensen en culturen	78
Vier posities	79
1. Het inzicht dat de relatie religie en maatschappij begrepen moet worden	80
2. Als mensen elkaar maar leren kennen, mogen ze elkaar wel	81
3. Strijdbare socialistische kritiek	82
4. Open en respectvol, moeilijk genoeg	85

3. Kritiek en religie	87
1. Politieke kritiek en spiritualiteit	87
2. Strijdbare vrijdenkers versus kritische religiositeit?	93
3. Open, gesloten of zelfs een verbod?	98
5 Kritisch en tolerant	104
1. Spinoza, Marx en de vrijheid van geweten	104
2. Bemoeien mag! Kritiek die respect afdwingt	111
3. Conclusie. Ik en jij; vrijheid als de vrijheid van de andersdenkenden	121
Nawoord	130
Bijlage:	
Twintig overwegingen bij Marx' elfde Feuerbachthese	133
Noten	139
Literatuurlijst	149
Register	154

Voorwoord

Moeten mensen gescheiden inburgeren? Kunnen vrouwen in een boerka solliciteren? Accepteren we dat meisjes worden besneden? Nederland is in de ban van religie. Niet omdat orthodoxe gelovigen zich zo roeren, maar vooral omdat orthodoxe verlichtingsdenkers waarschuwen dat moslims de fundamenten van onze samenleving aantasten. Deze polarisatie langs religieuze wegen leidt tot opmerkelijke stellingnamen. Neoliberaal politici als Geert Wilders werpen zich op als verdedigers van een joods-christelijke traditie, die zij tot voor kort nog fel bestreden. Mede in reactie daarop keren sommige jongeren zich af van de samenleving waarin ze zijn opgegroeid. En bekeren zich tot een radicale islam, die hun islamitische ouders volkomen vreemd is.

Veel linkse politici voelen zich ongemakkelijk in deze politieke strijd. Links-liberalen neigden er lange tijd toe om zich te voegen in dit religieuze discours. Zij bleven kritisch over hun christelijke landgenoten, maar boden moslims alle ruimte om vast te houden aan hun tradities. Dit multiculturalisme leidde ertoe dat een deel van de nieuwkomers nooit de weg in onze samenleving heeft weten te vinden. Voor socialisten begint emancipatie juist met de mogelijkheid van mensen om hun bijdrage te leveren aan de samenleving en hier hun eigen plek te vinden. Daarbij wordt veel nadruk gelegd op sociaaleconomische zaken, zoals de noodzaak van taal, onderwijs en werk. Maar veel van de jongeren die zich afkeren van de samenleving spreken wel degelijk onze taal, hebben hoger onderwijs gehad en kunnen zo aan het werk.

Jasper Schaaf vraagt ons in dit boek de religieuze opvattingen van mensen serieus te nemen. Niet door bepaalde religieuze opvattingen te verketteren, of juist te verheerlijken, maar door mensen aan te spreken op de keuzes die zij maken. Dat vraagt om te beginnen om respect. Schaaf herlas de werken van de negentiende-eeuwse filosoof Ludwig Feuerbach, die religieuze opvattingen een menselijke verbeelding noemde, maar wel een verbeelding die aansluit bij echte wensen en behoeften. Maar dat vraagt vervolgens ook om

een kritische houding. Schaaf stelt dat religieuze tolerantie lang niet altijd getuigt van betrokkenheid, maar vaak een uiting is van gebrek aan interesse. Een democratische samenleving heeft volgens hem behoefte aan een ‘actieve tolerantie’, waarin we elkaar aanspreken en iedereen verantwoording aflegt.

Schaaf heeft veel geschreven over de geschiedenis van het socialisme. In *Marx zó gelezen* (2005) liet hij zien dat marxisten nooit een beroep kunnen doen op leerstellingen en verantwoordelijk zijn voor hun eigen interpretaties. Daarbij verwees hij naar de dialectiek, een manier van denken die altijd vragen stelt en nieuwe inzichten biedt. Diezelfde dialectische benadering bepleit Schaaf ook in de omgang met religieuze opvattingen. In onze democratie is iedereen vrij in de keuze van zijn of haar religieuze overtuigingen. Maar op het moment dat mensen met een beroep op hun religie eisen stellen aan de organisatie van de samenleving, betreden zij het domein van de politiek. Hier moet elke burger verantwoording afleggen voor de keuzes die hij maakt. In onze democratie moeten we respect hebben voor iedere religieuze opvatting. Maar mogen we geen enkele politieke keuze onbesproken laten.

Ronald van Raak

Lid van de Tweede Kamer voor de SP

1 Inleiding

– De religie, het onderwerp van deze colleges, hangt zeker nauw samen met de politiek; onze voornaamste interesse is echter momenteel niet de theoretische, maar de praktische politiek. –

Ludwig Feuerbach¹

Hoofdstuk 1 beschrijft het thema van dit boek. Actuele debatten over integratie en religie zijn aanleiding het te schrijven. De filosofie biedt gezichtspunten die hedendaagse discussies kunnen verhelderen. Er bestaat een spanning tussen tolerantie en een kritische houding. Dat spanningsveld zal nader worden verkend. Deze verkenning leidt niet tot pasklare antwoorden, eerder tot een methode voor dialoog en debat.

1.1 Een politiek van tolerantie en respect

Dit boek is geschreven vanuit een socialistisch perspectief. Sinds het ontstaan van de socialistische beweging in de negentiende eeuw is veel over religie geschreven. Uitersten onder socialisten zijn de strijd tegen de religie en het slopen van kerken in socialistische landen, met daar tegenover het religieus socialisme en de bevrijdingstheologie. Simpel gezegd: men kan de religie als verwerpelijk en totaal verouderd zien, of juist als een grote verrijking en inspiratiebron van het socialisme. Tussen beide uitersten zijn veel meer posities mogelijk. Dat is niet zo vreemd. Godsdiensten en wereldbeschouwingen bemoeien zich met het dagelijks leven en zowel socialistische als religieuze mensen richten zich op een toekomstige bevrijding, of in ieder geval op verbetering. Op heel uiteenlopende manieren raken socialisme en wereldbeschouwing elkaar. Het integratiedebat leeft volop en het aspect religie is hier niet uit weg te redeneren. In het debat bestaan progressieve varianten en daartegenover uiterst conservatieve opvattingen, zoals van Wilders met zijn massieve islamfobie.

Dit boek is bedoeld voor wie geïnteresseerd is in de religiekritiek van het socialisme en in hedendaagse debatten die het thema van religie, respect en tolerantie raken. Het huidige debat vormt een aanleiding er principiële vragen bij te betrekken. Tevens had

2 Religie als projectie van het menselijk bestaan

– *De religie is de droom van de menselijke geest.* –
Ludwig Feuerbach¹

Hoofdstuk 2 gaat in op de politiek-filosofische achtergrond van het thema, gezien vanuit de religiekritiek van Feuerbach en Marx. Feuerbach meent dat de godsdienst concrete behoeften van de mens weerspiegelt, die hij niet weet te vervullen. Omdat dit voor een groot deel aan de maatschappij ligt, reageert Marx met: ‘Dan moet je die maatschappij veranderen.’ Hierbij speelt een principieel dilemma. Het socialisme wil het volk zelfstandigheid en vrijheid geven, en daarvoor is de conservatieve kerk een struikelblok. Maar datzelfde volk is religieus en wil de godsdienst niet zomaar opgeven. Sommige socialisten willen daarom godsdienst bestrijden, anderen het volk respecteren, ook wanneer het gelovig is. Wat te doen?

2.1 Feuerbachs en Marx’ religiekritiek

2.1.1 Feuerbach

De filosoof Ludwig Feuerbach (1804-1872) is een leerling van Georg Hegel (1770-1831). Hegels intellectuele erfenis is na zijn dood een aantal jaren sterk overheersend in Duitsland. Dit is een objectief-idealistische filosofie, waarin alles draait om het denken dat een aantal fasen doorloopt. Volgens deze filosofie komen het rationele denken en de wetenschap tot steeds grotere zelfkennis. Hegel presenteert deze visie in uiterst abstracte termen, althans in zijn hoofdwerken. Een belangrijk punt daarbij is dat zijn filosofie dialectisch is. Dat wil zeggen dat nieuwe ontwikkelingen ontstaan uit de interactie van tegengestelde ‘dingen’. Deze dialectiek werkt door bij Feuerbach, Marx en hun tijdgenoten, op een verschillende manier.²

Feuerbach gaat in zijn werk behalve op Hegel, ook in op denkers als Bacon, Hobbes, Böhme, Spinoza, Leibniz en Bayle. De ideeën van zijn leermeester Hegel worden door Feuerbach grondig heroverwogen. Dit resulteert in een kritisch artikel, *Bijdrage tot de kritiek op Hegels filosofie*.³ Zoals zo vaak stuit een kritische leerling na ver-

loop van tijd op onvolkomenheden bij de leermeester, en tracht hij op basis daarvan zijn eigen denken te scherpen. De leerling wordt criticus. Bij Feuerbach slaat Hegels filosofisch idealisme om in een antropologisch materialisme. Hierin stelt hij het concrete materiële leven van de mens en zijn natuurlijke behoeften, emoties en symbolen centraal. Feuerbachs werk kan in bepaalde opzichten gelezen worden als dat van een vroege existentialist. De latere existencialis-ten gaan in hun filosofie uit van hun persoonlijke gevoelens en de reflectie op hoe zij in het leven staan. Ook Feuerbach brengt de grote vragen van de filosofie al terug tot een visie op het hier en nu van mens en medemens in het concrete leven, met al zijn daarbij-behorende zorgen.

In de kritiek op de speculatieve filosofie, vooral op Hegels objectief idealisme, keert Feuerbach radicaal ‘terug’ naar de directe zintuiglijke ervaring en de beleving van de lichamelijkheid van de mens. Vanuit Hegels abstracte speculatieve systeem voltrekt Feuerbach een radicale overgang naar het hier en nu, naar de positie van een antropologisch materialisme en een antropologische ethiek. Dit is een radicale stap. Feuerbach breekt hiermee met de overwegend idealistische traditie van de Duitse filosofie van de periode ervoor. Deze overgang naar het materialisme zal Marx verder ontwikkelen. Zijn naam heeft meer furore gemaakt dan die van Feuerbach. Maar Feuerbach blijft boeien door de inhoud van zijn werk, en vooral door zijn doortastende radicaliteit. Van het abstracte wil hij direct – wellicht té direct – naar het concrete. Hegel onderscheidt in zijn filosofie verschillende ontwikkelingsniveaus van de cultuur en de geschiedenis. Feuerbach wil met zijn nuchtere filosofie in één stap ‘alles’ vanuit het hier en nu bekijken. Daardoor komt de directe ontmoeting van de mens en zijn medemens centraal te staan, ik en jij.

Feuerbachs en Marx’ materialisme ontwikkelen zich verschillend. Ze hebben echter gemeenschappelijk dat de afwijzing van de idealistische filosofie van Hegel tot een theorie leidt die sterker dan de filosofie vóór hen de mens als maatschappelijk wezen definieert. Bij beiden blijft Hegels dialectiek een rol spelen. Marx dialectisch denken wordt zichtbaar in zijn concrete historische analyses en in zijn politiek-economisch werk, inclusief zijn bekende boek *Het kapitaal*.

‘Dialectiek’ betekent dat door tegenstellingen en interactie nieuwe ontwikkelingen ontstaan. Feuerbach formuleert een dialectiek van